

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. ІВАНА ФРАНКА

Спеціалізована вчена рада Д. 04. 04. 12

На правах рукопису

Г Р И Г О Р Ч У К

Л і д і я М и х а й л і в н а

**УКРАЇНСЬКИЙ ДІАЛЕКТНИЙ ПРОСТІР
ПРИ ЄДИНОМУ ГОРИЗОНТІ ДОСЛІДЖЕННЯ**

10. 02. 01 - українська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

ЛЬВІВ - 1996

Дисертацією є рукопис

Праця виконана в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук,
професор **БЕВЗЕНКО** Степан Пилипович
доктор філологічних наук,
професор **ГРИЦЕНКО** Павло Юхимович
доктор філологічних наук,
професор **ХУДАШ** Михайло Лукич

Провідна організація: Тернопільський державний педагогічний
інститут

Захист відбудеться "26" листопада 1996 р. о 10 год. на
засіданні спеціалізованої вченої ради Д.04.04.12 з філологічних
наук у Львівському університеті ім. І. Франка за адресою:
290001, м. Львів, вул. Університетська, 1

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці
Львівського державного університету ім. І. Франка (290005, Львів,
вул. Драгоманова, 5)

Автореферат розіслано "18" жовтня 1996 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук, доцент *Згурецька* - Терлак З. М.

АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ. Діалекти - складова частина української національної мови - лежать у основі її літературного різновиду та є одним із постійних джерел його збагачення. Державність української мови зобов'язує до всебічного вивчення цієї мови, отже й до діалектологічних студій, з допомогою яких можна: добре зрозуміти сучасний стан українського літературного мовлення; поглибити дослідження діалектогенезу (отже й етногенезу); визначити історичні процеси в діалектному мовленні, які знайшли вияв у пам'ятках писемності, й на підставі цих відомостей локалізувати пам'ятки; досліджувати, як позначилися на говорах і говірках загальноісторичні процеси тощо.

Вибір саме цієї теми праці як потрібної та актуальної зумовили різні чинники. Серед них найважливіші такі:

1. Значний розвиток у Європі в другій половині ХХ ст. лінгвістичної географії, отже методологічно нові підходи до фактів, явищ і процесів, що існують у мові.

2. Нагромадження великої кількості діалектологічних праць (монографій, статей, атласів, словників), що дало багату базу для досліджень.

3. Вагомість відомостей про мову як неписану історію народу, яка існує та розвивається здавна у своєму діалектному просторі, для різних гуманітарних і суспільствознавчих галузей української науки.

4. Контакти з окремими західнослов'янськими, південно-слов'янськими мовами та іншими східнослов'янськими, дослідження яких є корисними для розуміння минулих і сучасних

міжслов'янських мовних зв'язків.

5. Відображення в діалектному мовленні міграційних процесів, що відбувалися в Україні за умов переміщення по її території різномовного та різнодіалектного люду.

6. Важливість того, що український діалектний простір поки що зберігає цінні для історії слов'янських мов, для історії східнослов'янської мовної спільноти, особливо ж - для історії самої української мови, рефлексії давніх звуків, звукосполук, давні, що втрачаються, морфологічні форми та категорії, словотворчі засоби, реліктові лексеми й семеми, а також конструкції уже історичні для ряду слов'янських мов. Однак і в українській мові поступово нівелюються такі діалектні риси, а це зобов'язує мовознавців до ґрунтовного вивчення територіальних різновидів діалектного мовлення.

7. Виявлені в картах АУМ нові для діалектології особливості українського діалектного мовлення або такі, яких тільки частково торкалися українські діалектологи, розглядаючи інші проблеми, чи відносили до сфери гіпотез.

8. Погляд на український діалектний простір як єдину цілість (а не як суму окремо вивчених наріч, говорів, груп говірок, говірок), який передбачає й нові висновки щодо специфіки того простору.

Названі проблеми тим більше важливо досліджувати тому, що вперше створено в нашій науці загальнонаціональний Атлас української мови (далі - АУМ) з властивим йому охопленням усієї суцільної діалектної території, належною науковою основою та методологічною стрункістю виконання. Однак ця праця (за визначенням спеціалістів - один з найкращих лінгвістичних атласів світу) залишається для науки майже ціли-

ноу, бо самі карти, навіть дослідницькі, тільки виявляють явища, тенденції та факти мови, але не дають ще належної наукової інтерпретації.

ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ. Предметом дослідження в дисертації є ук аїнський діалектний простір в обшїрі, визначеному Атласом української мови, зокрема ж діалектні факти, явища та процеси, виявлені в межах горизонту дослідження цього атласу. У праці вивчаються особливості їх взаємозв'язків і взаємозумовленостей, співвідношення виявів статичного й динамічного, ознаки розвитку та занепаду діалектних утворень, явищ та ін. елементів діалектного мовлення.

Потреба виявити причинність зв'язків зумовила визначення та опис видів, а також явищ і тенденцій синтагматичної акцентуації як основи існування явищ і тенденцій фонологічного рівня та пов'язаних з ними особливостей словозміни.

Взаємозв'язки здійснюються в діалектному мовленні і на парадигматичній, і на синтагматичній осі. Дослідження ведеться засобами лінгвістичної ареалогії, що дозволяє виявляти невідомі досі діалектні утворення чи уточнювати або спростовувати інформацію про вже визначені діалектні просторові одиниці, а також вивчати окремі елементи діалектного мовлення у їх просторовому існуванні.

Метод накладання ареалів визначених в АУМ діалектних рис створює умови для локалізації пам'яток писемності (творів письменства, написів на творах малярства тощо), мові яких властиві комплекси таких рис.

У пошуках закономірностей існування мови в її діалектному просторі вивчаються не досліджені, мало досліджені або

дискусійні проблеми діалектології. Серед них передусім загальномовознавча проблема пропорційності співвідношень мовного (мовленевого) та лінгвістичного просторів.

МЕТА Й ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Для вивчення особливостей українського діалектного простору з позицій діалектолога-теоретика необхідно було сформулювати основні теоретичні положення, що стосуються ставлення лінгвіста до діалектного простору в його різних щодо обширу частинах і в його єдності. Тому запропоновано теорію перспективної оцінки діалектних фактів, явищ і процесів. Враховано досягнення сучасної лінгвістики в т.ч. діалектології, зокрема теоретичні здобутки української лінгвогеографії.

Для розуміння особливостей українського діалектного мовлення необхідно було проникнути в лабораторію діалектного мовотворення і виявити механізми його дії: знайти в діалектному мовленні актуальні та залишкові можливості, отже й зосередження в українському діалектному просторі ядер і периферії деяких явищ і просторових діалектних системних утворень; визначити структурні зв'язки між діалектними системами та окремими рівнями в межах тих систем.

Метою нашого дослідження було також подати зразки практичного застосування здобутих відомостей про український діалектний простір.

Слід було, отже:

а) виявити в українському діалектному просторі невідомі досі в діалектології його особливості;

б) корегувати чи уточнювати, в міру потреби, вже закріп-

лені мовознавчої традицією положення та гіпотези;

в) здобути в процесі дослідження відомості про загальну просторову специфіку, сутність і види діалектної синтагматичної акцентуації, та гіпотетично визначити історичні фази їх становлення й існування;

г) дати характеристику зв'язків між синтагматичною акцентуацією та іншими системами мови;

д) дослідити взаємозумовленість діалектних елементів різних систем;

е) використати нагромаджену інформацію, щоб локалізувати деякі, властиві пам'яткам української мови, але досі загадкові для історії явища /наприклад, друге повноголосся/;

є) висловити з допомогою методу накладання ареалів свої погляди на процеси, що відбувалися в минулому мови в окремих граматичних категоріях і формах;

ж) виявити з допомогою цього ж методу ознаки, здатні засвідчити місце та час створення пам'яток писемності, зокрема ж - написів на творах українського середньовічного станкового живопису;

з) виявити в діалектному просторі результати дії міжмовних і міждіалектних контактів;

и) знайти, наскільки це можливо, зв'язок між сучасними ареалами діалектних явищ, отже, й діалектними утвореннями, які їх сформували, та історичними подіями, що могли мати вплив на це формування.

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ. Узагальнення здобутків української лінгвогеографії здійснювано:

1. У напрямі визначення специфіки української школи лінгвогеографії (Ф. Жилко, Т. Назарова, П. Гриценко, І. Матвіяс).

2. У напрямі розмежування говорів, їх класифікації на нових засадах (див. В. Німчук. Проблеми українського діалектогенезу // Проблеми сучасної ареалогії. - К., 1994. - С. 25-47).

3. У напрямі дослідження (на базі власних польових спостережень, відомостей з традиційної діалектології та сучасної лінгвогеографії) окремих проблем чи комплексів проблем фонології (Ф. Жилко, Т. Назарова, А. Залеський...), словотвору (Я. Закревська, О. Захарків), словозміни (І. Матвіяс, Н. Прилипка), синтаксису (Л. Григорчук, І. Матвіяс). Більшість лінгвістів надає перевагу індуктивному методу над дедуктивним у ставленні до матеріалів АУМ.

Теоретичні узагальнення в дисертації здійснено в дедуктивному ключі. Порушено цілий ряд питань, опрацювання яких диктували виявлені в АУМ діалектні особливості. До кожного питання подається огляд його історії.

У запропонованій автором теорії перспективної оцінки діалектного простору висловлено нові для мовознавства думки, що стосуються співвідношення мовленевого (діалектного) та лінгвістичного (діалектологічного) просторів. Підтверджено ці погляди відомостями з української діалектології, здобутими засобами лінгвогеографії та ареальної лінгвістики. Враховано досягнення загального мовознавства в цій ділянці, а також теорії сучасної діалектології, зокрема теорії лінгвогеографії та ареальної лінгвістики (Ф. де Сосюр, Е. Косеріу, М. Мамудян, В. Інґве, О. Мельничук, К. Яберг).

І.Ковалик, М.Толстой, Р.Аванесов, Ф.Жилко та ін.).

Системна оцінка елементів мови властива російській (Р.Аванесов) та українській (Ф.Жилко) школам лінгвогеографії. Але не приділялося досі уваги в загальнодіалектному - рівня АУМ - плані явищам і тенденціям синтагматичної акцентуації. Вона ставала в пригоді як допоміжний засіб дослідникам поліських та підляських дифтонгів у пошуках причин їх виникнення та збереження (О.Курило, В.Ганцов, В.Курашкєвич...). Мовознавці ж обмежувалися констатацією чи то рівномірного розподілу між складами в діалектному мовленні наголосової сили (О.Брох, С.Смаль-Стоцький...), чи то збільшення видихової сили наголошених складів і зменшення - ненаголошених (Т.Лер-Сплавінський, І.Зілинський, А.Залеський, Л.Григорчук...) або ж наявності постійного парокситонічного наголосу як однієї з найважливіших ознак лемківського говору (З.Штібер, К.Дейна, С.Рабій, І.Зілинський, В.Латта й ін.). Окремі питання парокситонічного наголошування розглядали: К.Ганкевич, О.Брох, І.Верхратський, І.Зілинський, В.Ілліч-Світич, В.Скляренко, Я.Ріґер, Л.Григорчук...

Належить І.Зілинському перша спроба характеристики синтагматичної акцентуації на всьому українському діалектному просторі, проте надто малий обсяг досліджуваного матеріалу позначився на висновках спостережень.

Взаємопов'язаність акцентуаційних, фонологічних і морфологічних явищ проілюстровано в дисертації процесом визначення ареалу реліктової флексії -ий родового відмінка множини колишніх -ї- основ. Наявність цієї флексії в пам'ятках і в сучасних говірках не могла залишати байдужими істориків мови і діалектологів (О.Шахматов, І.Огієнко, Б.Дем'яничук,

В. Курашкевич, І. Матвіяс та ін.). Врахувавши взаємозумовленість явищ різних рівнів, запропоновано дещо інше, ніж прийнято в мовознавстві (В. Сімович), розуміння генезису займенника (сполучника) що.

Проблему статичного та динамічного в діалектному мовленні в українській діалектології поставлено вперше, тому автор дисертації використовує при її вирішуванні теоретичні надбання празьких лінгвістів (Й. Вахка, Й. Скуліни та ін.), а також польських дослідників (Г. Фридриха, Г. Конечної, В. Дорошевського та його школи).

Досліджено в праці карти II тому АУМ за NN 1, 2 про системи вокалізму, складені за зразком аналогічних карт Т. Назарової, виготовлених для I тому.

Проте, на нашу думку, не варто було і на картах II тому зображати та позначати допоміжними засобами позиційні, отже допорогові зміни у системах вокалізму.

Щоб визначити території поширення вокальної асиміляції, гармонії та акомодациї голосних у карпатських говірках, враховано в дисертації напрацювання в цій ділянці О. Броха, І. Панькевича, І. Зілинського, П. Лизанця, С. Бевзенка та ін., щодо позиційного звуження звуків о та е в закарпатських говірках ([ô] , [ê]), хоч ареали вокальної асиміляції, гармонії та акомодациї виявилися більшими, й межі їх не збігаються. Тому не утотожнюємо перших двох, як це звичайно водиться в діалектологічних працях.

Використано в праці ряд робіт з теорії лінгвістичної ареалогії (Ф. Жилка, Р. Авачесова, М. Бородиної, Л. Баранникової, Т. Назарової, авторів колективної монографії "Вопросы теории лингвистической географии", статей у збірниках

"Ареальные исследования в языкознании и этнографии" тощо). Ареальна лінгвістика - до певної міри історична дисципліна. Тож доводиться іноді проектувати окремі факти, виявлені в діалектному просторі, на історію мови, шукати для них пояснення в працях істориків України, у топоніміці тощо. Використано відомості з літописів, праць археологів, істориків, істориків мови та культури, зокрема істориків мистецтва, а також палеографів. Для висвітлення деяких питань, пов'язаних із особливим діалектним утворенням (про це буде мова в III розділі дисертації), доводилося звертатися до праць різних авторів, зокрема Г.Шила, Ф.Жилка, Т.Назарової, І.Матвіяса. Висловлює деякі міркування з приводу написів на творах середньовічного станкового малярства В.Щепкін. Окремі спостереження можна знайти і в працях мистецтвознавців та палеографів (К.Смирнової, Т.Князевської, Ю.Карського, І.Огієнка та ін.). Корисними для зіставного аналізу виявилися дослідження графіті київських храмів С.Висоцького.

Наведено в дисертації багату літературу, присвячену діалектному мовленню Бойківщини: саме діалектна специфіка цієї частини українського мовного простору дозволяє відносно легко визначати місця походження навіть анонімних, але пов'язаних з Бойківщиною, авторів пам'яток писемності. Дослідження діалектних рис "Лексикону славенороського..." Памва Беринди спричинило довготривалу дискусію навколо його особи. За допомогою методу накладання ареалів ми встановили максимально точно місце походження відомого лексикографа.

НАУКОВА НОВИЗНА ДОСЛІДЖЕННЯ. Передусім полягає у виявленні в українському діалектному просторі великого діалект-

ного утворення, якому властиве своє ядро і своя периферія, хоч є воно водночас найбільшою в Україні зоною вібрацій, що ділить увесь простір на наріччя.

У дисертації започатковано дослідження засобами лінгвістичної ареалогії написів на творах українського мистецтва, що дозволяє:

а) визначати походження авторів пам'яток писемності (в т. ч. й епіграфіки) за діалектними рисами їх творів;

б) опановувати незвідану досі ділянку функціонування української мови в Середньовіччі (XIII-XVIII ст.).

Новою для загального мовознавства та діалектології є й теорія перспективної оцінки мовленєвих (діалектних) явищ і процесів, згідно з якою існує закономірна залежність між лінгвістичною оцінкою діалектного простору та обширом його дослідження. З цим пов'язані: добір методів дослідження, процес дослідження та висновки. При збільшенні віддалі лінгвіста від досліджуваного діалектного простору розширяється горизонт його бачення, отже міняється й сприймання розташованих у цьому просторі об'єктів та їх взаємовідношень.

Новий підхід до висновків досліджень різних щодо обширу частин мовного простору змусив зосередити увагу на осягах української лінгвогеографії: горизонт дослідження обширу, охопленого Атласом української мови, дозволив уперше виявити системно виразні факти, явища й тенденції мови в їх структурних взаємозв'язках на суцільній українській діалектній території. Тому в пропонованій праці на новому багатому матеріалі визначено просторові координати ряду рис сучасного діалектного мовлення, причому на перший план аийшли недосліджені досі проблеми, передусім ті, що пов'язані зі синтаг-

матинною акцентуацією. Її видами та поширенням цих видів в українському діалектному просторі.

Новою для мовознавства є спроба реконструювати хід історії формування та занепаду окремих видів синтагматичної акцентуації Їх поступового накладання на український діалектний простір. Програма ("Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови" - автор Б.О. Ларін. - К., 1949) не передбачала досліджень синтагматичної акцентуації. Уперше вивчено Її на всій досліджуваній території, спираючись здебільшого на результати дії цієї акцентуації в діалектних явищах і тенденціях фонології та морфології, що нею зумовлені. Отже, вперше в українській діалектології засобами лінгвогеографії виявлено динаміку творення в діалектному просторі взаємопов'язаних явищ і тенденцій синтагматичної акцентуації - фонології - морфології.

У праці приділено увагу ще не досліджуваній загальній динаміці мовотворення: формуванню та занепадові діалектних явищ, дії та розпадові мовотворчого ядра.

З урахуванням просторових координат запропоновано в дисертації новий погляд на вирішення ряду питань словозміни, зокрема на причину вирівнювання деяких флексій у межах іменникових парадигм. Наприклад, заперечується можливість дії аналогії у флексіях -ові, -еві, -і, де флексійний і походить, на думку авторки дисертації, з давнього ж, а не, як вказується в літературі, з ѣ.

Є в дисертації спроби пояснювати історичними подіями причини існування в мові окремих фактів чи процесів, особливо ж мовних аномалій - новоутворень і реліктових діалектних елементів. Досі використовували відомості з історії, в ос-

новному, для того, щоб зрозуміти походження говорів та чіткість чи розмитість їх меж.

Для ілюстрації окремих положень висвітлюються в праці такі проблеми, яких дослідники або не ставили, або вирішували тільки гіпотетично, зберігаючи дискусійну гостроту їх інтерпретації.

МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДИСЕРТАЦІЇ. У дисертації використано лінгвогеографічний метод зображення явищ і їх інтерпретації, а також метод накладання ареалів діалектних явищ чи то для доповнення лінгвогеографічних пошуків, чи для студій у плані лінгвістичної ареалогії.

Відомо, однак, що виявлені сучасним дослідником діалектні елементи можна проектувати в процесі спостереження на історію мови або, визначаючи найімовірнішу історичну послідовність їх розвитку, доходити до розуміння їх сучасного стану; можна навіть позначати етапи такого процесу в легендах карт, а згодом і в їх науковому тлумаченні.

При вивченні історичного розвитку фонетичних явищ використано фонетичні закони молодогограматиків. Синхронне дослідження вводило здебільшого в гру правила фонологічного аналізу.

Збережені в українському мовному просторі сліди контактів української мови з іншими слов'янськими та неслов'янськими мовами зобов'язували використовувати в окремих випадках і порівняльно-історичний метод дослідження.

У дисертації запроваджено та застосовано метод перевіряння простором окремих гіпотез чи правил; враховано, що нове мовне явище є результатом "сусідської" співдії явищ, на

грунті яких воно виникає.

Отже, залежно від специфіки мовного матеріалу та мети дослідження в роботі застосовувано різні методи його вивчення. До цього змушували: широкий спектр порушуваних у праці питань і особливості того матеріалу. Все ж існує в праці певна методологічна стрункність спостережень: визначено місце діалектних елементів в системах і підсистемах, виявлено ієрархію структурних зв'язків між системами.

Об'єднує дослідження і є найважливішим для дисертації дедуктивний метод аналізу матеріалу: авторка використовує в праці подані в АУМ діалектні факти, явища й тенденції і робить теоретичні узагальнення, враховуючи (або не враховуючи) положення, вироблені регіональними діалектологічними студіями.

ДЖЕРЕЛА МОВНОГО МАТЕРІАЛУ. Основними джерелами мовного матеріалу стали в дисертації:

1. Матеріали АУМ (картотеки, карти й коментарі I-III томів); матеріали, зібрані за спеціальними програмами для Загальнослов'янського лінгвістичного атласу, для Карпатського й Загальнокарпатського діалектологічних атласів.

2. Нагромаджені в експедиціях магнітофонні записи, що зберігаються в фонотеках АУМ, в т.ч. й ті з них, що фонетично транскрибовані, ввійшли до збірника діалектних текстів "Говори української мови" (К.: Наук. думка, 1977).

3. Додані до діалектологічних досліджень записи текстів: рукописні фонетично транскрибовані польові записи текстів, зібраних для АУМ; цільово зібрані польові записи авторки дисертації; матеріали, використані як ілюстрації до окремих положень у захищених кандидатських і докторських дисертаціях.

з української діалектології.

4. Окремі гасла Словника староукраїнської мови XIV-XV ст. та Словника української мови XVI - першої половини XVII ст. і картотеки цих словників, а також Словника бойківських говірок М.Ониськевича, частково - рукописного Словника закарпатських говірок М.Грицака та картотеки словника гуцульського говору, які зберігаються в Інституті українознавства НАН України.

5. Деякі ареали виявлених в АУМ явищ зіставлено в процесі їх дослідження з відповідними ареалами названих вище (Загальнослов'янського лінгвістичного атласу, Карпатського і Загальнокарпатського) діалектологічних атласів, а також регіональних атласів українських говорів (К.Дейни, З.Штібера, Й.Дзендзелівського, Я.Рігера й співавторів та ін.). Ураховано відомості з карт українських говорів І.Зілинського та В.Ганцова, а також спеціальних карт Ф.Жилка ("Нариси з діалектології української мови"), Г.Шила ("Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра"), карти та ін. матеріали Праць Республіканських діалектологічних нарад і подібних колективних діалектологічних досліджень.

6. Матеріали (у т.ч. карти), присвячені окремим українським діалектним утворенням (М.Шеп'явської-Овчаренко, Я.Рудницького, С.Рабія, Б.Кобилянського, І.Панькевича, К.Дейни, О.Горбача та ін.) чи діалектним явищам різних рівнів (О.Куріло, В.Ганцова, В.Курашкевича, А.Залеського, Т.Назарової, Я.Закреаської, О.Захарків...), а також матеріали праць Т.Лера-Сплавінського, В.Курашкевича, З.Штібера, В.Карського, О.Горбача, Л.Оссєвського, Т.Назарової та ін., кого цікавили проблеми українського мовного пограниччя та контактів з ін-

шини слов'янськими мовами.

7. Написи на творах українського середньовічного малярства (у Національному музеї у Львові зберігається близько 4000 таких пам'яток, і на більшості з них - написи). Анонімізм авторів, відсутність відомостей про походження творів (про майстерні, школи), претензії на них з боку мистецтвознавців суміжних країн - усе це накладає певні обов'язки на діалектологів, які можуть, завдяки досягненням лінгвогеографії у зв'язку з АУМ, локалізувати ці пам'ятки.

Відповідно до засягів ареалів досліджуваних діалектних фактів, явищ і тенденцій в дисертації більше уваги приділено картам і ін. матеріалам, що мають відношення до обширу, зображуваного в другому тому АУМ (Наддністрянщина, Волинь, Закарпаття і суміжні землі. - К.: Наукова думка, 1986), а також деяким картам і матеріалам першого тому (Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. - К.: Наукова думка, 1984).

ТЕОРЕТИЧНЕ Й ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ. Виготовлення загальнонаціонального діалектологічного Атласу української мови стало етапною подією в українській діалектології. Відкрилися нові можливості не лише бачити діалектний простір: сформувалися інші, порівняно з регіональними атласами, способи його оцінки, що й приводило до висновків, які не завжди збігалися з відомими вже в українській діалектології. У пошуках причин такого стану зародилася теорія перспективної оцінки діалектного простору, яка спонукала дисертанта формулювати теоретичні узагальнення, зважаючи перш за все на ма-

теріали АУМ, і в дальших опрацюваннях використовувати, в міру можливості, висновки, здобуті в цільових дослідженнях окремих частин цього простору.

У центрі уваги стали проблеми динаміки й статички мови та проблеми зв'язків між елементами діалектних систем:

а) на вертикальній осі - між елементами різних рівнів в окремих діалектних утвореннях;

б) на горизонтальній осі - між елементами тих самих рівнів у різних діалектних утвореннях.

Створилися умови для дослідження суцільного українського діалектного простору засобами лінгвістичної ареалогії, що й застосовано в дисертації.

Теорія перспективної оцінки діалектного простору має значення для загального мовознавства, бо є потрібною ланкою в теорії лінгвістичного простору.

Новизна теоретичних основ дослідження та методології наукового опрацювання проблем, що стосуються існування усього українського детально, як ніколи досі, обстеженого діалектного простору, зумовили нові результати дослідження, яких не можна не враховувати на сучасному етапі розвитку української діалектології, українського мовознавства взагалі. Висновки цієї праці мають, отже, ввійти в підручники та дальші мовознавчі наукові дослідження з діалектології, історії мови, історії мови письменства.

Не повинні б залишатися поза увагою українських мовознавців і висловлені в дисертації погляди на роль у діалектному просторі синтагмальної акцентуації, за співучастя якої здійснюються певні фонетичні та морфологічні процеси. Зокрема варто б переглянути ставлення наших і закордонних мово-

Знавів до проблеми виникнення й поширення українського постійного парокситонічного наголосу.

Серед загальних положень дисертації та окремих принагідних узагальнень є й такі, що можуть бути цінними для історії України, бо сприятимуть кращому розумінню історичних процесів. Так, можна вважати, що ні шлях "із варяг у греки", ні Донський, ні Дністровський шляхи, які вели до країн басейну Чорного моря, навіть не Руська путь, що зв'язувала Україну з країнами Середземномор'я, не були такими важливими для України, як прокладений з Причорномор'я, отже зі Сходу, з Азії через Київ і Володимир шлях у Західну Європу.

Діалектні особливості говірок, обабіч р. Стиру, ймовірно, дозволять розуміти процеси, пов'язані з переселенням значної кількості людей чи то з Погориної волості, чи з Болохівської Землі. Дозволять також краще пізнати історію Бойківщини й ті причини, що сприяють самозбереженню її як своєрідного діалектного утворення при фактичному розпаді діалектної території на роздрібнені групи говірок з особливими для кожної з них комплексами діалектних рис.

Збережені мовні явища дають підстави говорити про історичне формування великого політичного та мовотворчого осередку на сучасній території Володимир-Волинщини та про його занепад.

Цінною для істориків узагалі, а також істориків західнослов'янських мов та української мови, може бути інформація про те, що за певними діалектними ознаками у нас були спільні долі з предками чехів та словаків, і що така спільнота охоплювала в межах України територію, яка сягала від південного-заходу України майже по Прип'ять.

Вивчення засобами лінгвістичної ареалогії та палеографії написів на творах українського середньовічного станкового малярства здатне не тільки збагатити наші знання з історії мови та історичної діалектології, але й доповнити надто скупі відомості про своєрідність української палеографії й епіграфіки XIII-XVIII ст. Вивчення специфіки цих написів уже сьогодні дало вагомі практичні результати:

а) дозволило відвести претензії чужинців (польських і словацьких мистецтвознавців) на цю нашу багату мистецьку спадщину;

б) доповнило існуючі знання про історичний розвиток української мови інформацією про досить демократичну щодо привнесення діалектних елементів мову "малих джерел";

в) дало змогу атрибутувати пам'ятки мистецтва щодо місця та часу їх створення.

Вивчення діалектних особливостей у мові пам'яток культури та їх ареалогічне опрацювання сприятимуть появі відомостей про їх авторів (походження, освіту тощо).

АПРОВАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Окремі частини праці, а згодом і всю дисертацію, обговорювано на засіданнях відділу української мови Інституту українознавства НАН ім. І. Крип'якевича у Львові. Апробовано дисертацію до захисту на засіданні вченої ради цього інституту.

Крім того, дослідження деяких проблем, порушених у роботі, було предметом обговорення на засіданнях мовознавчої секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

Авторка виголосила доповіді на теми, пов'язані з дисертацією, на п'ятнадцяти міжнародних, п'яти всеукраїнських

(республіканських) та семи обласних наукових конференціях.

Дисертантка постійно надає консультації українським мистецтвознавцям-медієвістам, а також реставраторам творів середньовічного мистецтва з питань, що стосуються атрибування пам'яток засобами лінгвістичної ареалогії та палеографії (епіграфіки).

У закордонних наукових журналах були позитивні відгуки на внесок авторки дисертації в концепцію АУМ, зокрема на її трактування проблем статичної й динамічної в цьому атласі. (Див. Ф. Жилко. Концепція Атласу української мови // Slavica. - R. XLIX. - С. 1-2. - S. 81-82 та ін.)

Майже всі частини пропонованої до захисту дисертації опубліковано окремими статтями в наукових колективних монографіях, збірниках і журналах.

СТРУКТУРА РОБОТИ. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, карт, списку використаної літератури та списку публікацій. Додається резюме англійською та російською мовами.

Другий і третій розділи поділяються на частини, у яких розглянено передбачені кожним із розділів проблеми. Ілюстрації до них, в тому числі й карти, необхідні для розуміння викладених думок, входять безпосередньо в корпус праці. Інші винесено за його межі, в додатки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ. У ВСТУПІ обґрунтовано вибір теми, визначено предмет дослідження, методологічні підстави праці, отже й методи її виконання; вказано на теоретичну основу праці, на мету й проблематику та відповідну компози-

цію розділів і їх частин. Йде мова також про передбачувану вагу дослідження для української діалектології, історії мови, загальної історії, історії культури тощо. Виявлено джерела досліджуваного діалектного матеріалу, обсяг та характер використаної наукової літератури.

Перший розділ - "ГОРИЗОНТ ЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ" присвячено загальномовознавчим теоретичним проблемам, які, на думку дослідниці, треба вирішити, приступаючи до вивчення діалектних явищ і процесів.

Першочерговою вважається проблема уніфікації значень використовуваних у дисертації термінів. Проаналізувавши різні погляди мовознавців, авторка пропонує свої дефініції. У роботі застосовано деякі поняття й терміни теорії лінійної перспективи, що дало можливість виявити, наскільки лінгвістичний аналіз фактів, явищ і процесів залежить від самого дослідника. Збільшення віддалі між лінгвістом та об'єктами спостереження закономірно передбачає й розширення горизонту лінгвістичного дослідження, отже й обшину мовного простору, який таке дослідження охоплює. А це, в свою чергу, міняє специфіку "бачення" об'єктів досліджуваної мовної діяльності, що розташовані в тому просторі: від їх атомізованого, в стані змінності (*in statu fiendi*) сприймання - при малих горизонтах - до щораз чіткішої їх систематизованості в міру поступового збільшування горизонтів дослідження аж до охоплення та вве лінгвістичного цілеспрямованого систематизування їх найзагальніших рис (порівняльнє мовознавство, копенгагенська школа структуралізму...).

Інколи стихійно, випадково використовувано в загальному

мовознавстві терміни теорії перспективи (Ф. де Сосюр, Е. Ко-серіу та ін.), але не було досі мови про послідовну перспективну оцінку мовних фактів, процесів і явищ у лінгвістичних дослідженнях, хоч і зароджувалися думки про різні ступені формалізації того, що в мові здатне "зацепити почуття" дослідника (К. Бюлер), про яруси мови (С. Шаум"ян), про мікросистеми, макросистеми й підсистеми (К. Яберг, А. Чікобава, Р. Аванесов...).

Вихідними у перспективній оцінці мовних фактів повинні бути такі положення:

1. Зміна відстані між дослідником і об'єктами спостережень у мовному просторі, тобто зміна горизонту дослідження, впливає на сприймання лінгвістом і оцінку цих елементів мовного простору, тож міняється і специфіка відображення їх у лінгвістичних працях.

2. Різниці щодо обсягу частин мовного простору в неоднакових умовах проектування супроводжуються різницями в результатах дослідження; висновки лінгвістичних досліджень частин мовного простору беззастережно зіставляти можна тоді, коли вони здобуті в однакових умовах їх проектування на дослідження.

Невизначеність умов проектування мовних особливостей на лінгвістичне дослідження призводить до неточностей, а навіть до помилок в оцінці цих особливостей. Найчастіше так буває тоді, коли висновки праць, базованих на дослідженні окремих писаних пам'яток української мови, переносяться на всю історію, хоч у цих пам'ятках відбито історичні діалектні риси тільки незначної частини українського мовного простору, які й властиві своєрідні акцентуаційні, фонетичні, морфологічні та

ін. системи, що зумовлюють одна одну і є взаємозв'язані.

Дослідження різних обширів діалектного простору вимагає неоднакових методів вивчення та оцінки мовленнєвого матеріалу: використовуючи такі ж методи спостережень для формально ідентичних і однаково локалізованих у мовному просторі елементів мовлення, але у різних умовах проектування їх на дослідження, можемо здобути різні висновки щодо їх суті.

Зміна горизонту дослідження супроводиться змінами у визначенні статичного та динамічного в мові, зміною оцінки взаємозв'язків мовних елементів різних рівнів, навіть втраченою здатністю виявляти ці елементи. Можна вважати, що саме різницями в горизонтах дослідження зумовлені неоднакові погляди мовознавців навіть на кардинальні для сучасної лінгвістики поняття ("синхронія", "діахронія", "статика", "динаміка" і т.п.) та на антиномічний характер таких термінів-пар.

Із суми висновків, уже здобутих у процесі дослідження різних за обширом частин діалектного простору, треба б уміти вибирати рівноцінне для діалектологічних узагальнень, порівняльно-історичних студій, навіть для типологічних зіставлень.

У межах певного горизонту можна досліджувати окремі частини мовного простору, однак враховуючи вже виявлені в наукових працях притаманні цьому просторові за однакових умов проектування характеристики елементів мови. Але дуже обережно треба ставитися до спроб перенести результати дослідження малого обширу мовного простору до висновків, що стосуються дослідження його більшого обширу.

Другий розділ праці - "ДІАЛЕКТИКА ВНУТРІМОВЛЕНЕВИХ ФАКТІВ І ПРОЦЕСІВ" - складається з двох частин.

У першій частині /А/ йде мова про вияви цієї діалектики в діалектному мовленні в синтагматичному плані. Основне місце відводимо в цій частині синтагматичній акцентуації, оскільки саме вона, на нашу думку, є підставою формування тенденцій і явищ фонології та відіграє значну роль у збереженні, занепаді чи модифікаціях у складі елементів морфологічної системи. Синтагматичну акцентуацію в діалектологічних працях досліджували епізодично, використовуючи відомості про неї для пояснювання окремих звукових особливостей говорів і говірок. Спостереження над діалектною українською синтагматичною акцентуацією давали або надто деталізовані (дослідження говірки чи групи говірок) або надто узагальнені (побіжне вивчення всієї української діалектної території) результати.

Акцентологічні студії на рівні сучасного лабораторного дослідження зводяться до вивчення тільки незначної кількості поліських та закарпатських говірок і не проєктуються на інші утворення діалектного мовлення.

Атлас української мови не зміг прямо виявляти особливостей синтагматичної акцентуації, бо цього не передбачала Програма, і не було необхідних технічних засобів для точної фіксації таких особливостей. Однак досліди над специфікою синтагматичної акцентуації можна проводити не тільки на підставі відповідей на питання цієї Програми, і не лише лабораторним способом, але й вивчаючи записи зв'язних текстів, зокрема магнітофонних. Для розуміння її специфіки можна також аналізувати результати її дії - явища та тенденції фоно-

логічного й морфологічного рівнів, які виявлені в сучасних діалекто-

логічних працях, а особливо - на картах АУМ та в його дода-
ткових матеріалах.

У центрі уваги дослідників було протиставлення наголо-
шеність-ненаголошеність. Викликали зацікавлення якісні
характеристики наголошених голосних у складах і умови їх
становлення. З основних рис наголосу, таких, як сила видиху
(експірація), часокількість (тривалість, довгота звуку), ви-
сота тону, найбільше уваги привертали дві перші, бо вони мо-
жуть мати виразний вплив на якість голосних і приголосних у
наголошених і ненаголошених складах.

Згідно з нашими спостереженнями, уся територія, охопле-
ну II томом АУМ, яка включає найбільше давніх, отже, стабіль-
них у своїй основі говорів, можна поділити за специфікою
синтагматичної акцентуації на три частини в майже
горизонтальному (зі заходу на схід), а також на три частини
в вертикальному (з півночі на південь) напрямках. При гори-
зонтальному поділі виходять на перший план виражені різною
мірою в сучасних говірках квантитативні різниці між наголо-
шеними та ненаголошеними голосними й менша чи більша їх нап-
руженість у вимові. При вертикальному - різниці щодо видихо-
вої сили й висоти тону наголошених і ненаголошених голосних,
а також щодо темпу мовлення.

Горизонтальний поділ відноситься до смуги підляських і
польських говірок на півночі, до смуги карпатських - на
півдні та проміжної між ними значної території.

Вертикальний поділ стосується саме цієї проміжної тери-
торії: у її говірках активізується дія експіраторної сили у

складах - збільшеної у наголошених і значно меншої у ненаголошених. Такий наголос супроводиться збільшенням чи, відповідно, зменшенням висоти тону. Сильні імпульси видихів сприяють пришвидшенню загального темпу мовлення. Названі явища виразно виявляються на заході, в українсько-польському суміжжі, та поступово слабнуть у своїх виявах у середній і східній частинах діалектної території, зображеної на картах II тому АУМ, створюючи накладанням на територію рівномірного розподілу між складами наголосової сили умови для існування залежних від наголосу вокальних асиміляцій. Збільшення експіраторної сили наголосу, а також темпу мовлення на території, де ще зберігалися квантитативні різниці між наголошеними та ненаголошеними складами, тобто в волинсько-поліських говірках, викликало особливі явища, про які йтиметься далі.

Загадкове накладання ареалів різних видів синтагматичної акцентуації зобов'язує до пошуків його причин в історичній послідовності існування видів. Є підстави виділяти три етапи цієї послідовності.

Перший етап характеризується накладанням новостворюваної системи монотонічного динамічного наголошування на залишки політонічного музичного наголошування. Тому в цей час вивторюються значні квантитативні різниці між наголошуваними та ненаголошуваними складами.

Другому етапові притаманне поширення на площі, що простяглася з південного заходу території, охопленої II т. АУМ, на північ, монотонічного динамічного постійного наголосу на пенультімі. Сьогодні, занепадаючи, цей вид синтагматичної акцентуації залишив на широкій території ареали своїх позицій-

них виявів, саме таких, що засвідчують занепад. Ці ареали поступово нагромаджуються, доєднуючись один до одного у напрямку південного заходу аж до спільного для них ареалу постійної парокситонези українських (лемківських), чеських і словацьких говірок.

На цій підставі стверджуємо давність постійного парокситонічного наголошування на значній частині української діалектної території, а також ймовірність його впливу на врівноваження квантитативних різниць між складами на властивій йому території поширення.

Крім того, факт саме такого існування цього наголосу вважається в праці вагомим доказом автохтонності лемків.

Останній, третій етап розвитку акцентуації, що характеризується значним збільшенням наголосової сили (експірації та висоти тону) наголошених голосних і зменшенням - ненаголошених, витворився і з українського, і з польського боків на пограниччі мов. Якщо давній ареал постійного парокситонічного наголосу занепадає, відступаючи, то процес збільшення експіраторної сили наголошених складів і значного зменшення ненаголошених при пришвидшеному темпі мовлення виразно зберігає динаміку свого творення.

Властиві говіркам з такими наголошуваннями деякі фонологічні явища й тенденції також творчо активні. Передусім маємо на увазі ареали повної, позиційно зумовленої та лексикалізованої нейтралізації опозицій /o/-/y/→[y] та /e/-/и/→[и], причиною виникнення яких є, на нашу думку, саме цей тип акцентуації, а не тільки, як уважалося, рівномірний розподіл між складами наголосової сили житомирсько-подільського чи, точніше, південноволинсько-подільського

типу, бо він насправді здатний сприяти нейтралізації цих опозицій, тільки перед наголошеними складами з [i], [y] (→ [y]) та з [и], [I] (→ [и]). Ці процеси спеціально досліджено й зображено на картах (див. додатки до дисертації), щоб указати на співвідношення статичного та динамічного в мовленні, виявити тенденцію до нагромадження кількісних змін аж до їх переходу в нову якість.

Синтагматична акцентуація, що зумовлює підвищення артикуляції голосних у ненаголошених складах, а навіть їх редукцію, викликає також певні зміни в наголошених складах, зокрема обниження артикуляції наголошених голосних. У волинсько-поліських та карпатських говірках, у яких входили, а то й входять у гру частково збережені квантитативні різниці між складами, те обниження може вести й до нейтралізації опозицій голосних наголошених фонем: /a/- /e/ → [a], /e/-/и/-> [e] /ве"лекі, висала "весела".../.

У другій частині /Б/ розділу вказується, як тенденції та явища синтагматичної акцентуації проектується парадигматично на різні рівні мови. Зумовлені специфікою синтагматичної акцентуації, фонетичні тенденції не замикаються на формуванні окремих рис діалектних фонологічних систем: вони впливають також, як згадувалося вище, і на морфологічні діалектні особливості. Показовими в цьому можуть бути пошуки території, де ще зберігається закінчення -ий родового відмінка множини іменників на зразок: люди, гості, гроші, коні, свині... З уваги на виявлені вище акцентуаційні та фонологічні складнощі, пов'язані з динамікою мовотворення, важко було визначити серед усіх можливих зафіксованих у матеріалах АУМ звукосполук / [и° I], [e° I], [и I], / флексію =ей у ненаголоше-

ній позиції та серед [м'ї], [е'ї], [аї] флексію =ий - у наголошній. Перевірка наявності -ий чи -ей під наголосом /дітей, дітий/ може штовхати дослідника до збільшення території поширення флексії =ей, бо в цій позиції флексійний [и] може під наголосом вимовлятися як звук [е] або артикуляційно близький до [е]. Натомість відсутність такої перевірки розширить територію

флексії =ий там, де нейтралізується опозиція /е/-/и/ до [и], отже, де ненаголошена флексія - еї реалізується як -(ий). Навіть при типологічному аналізі матеріалу важко було б упоратися з неоднаково записаними маніфестантами цих флексій. Щоб знайти критерії виявлення їх ареалів, довелося накладати на відповідні морфологічні карти II т. АУМ (саме на території, охопленій цим томом, закінчення = ий компактно зберігається) ареал нейтралізації опозицій /е/ - /и/ в [и] та приблизний, бо майже не виявлений у Атласі, ареал обниження (аж до нейтралізації /е/ - /и/ → [ə]) наголошеної фонемі /и/. Приходило часом на допомогу дослідників саме мовлення з засобом захисту морфологічних форм: на зіткненні ареалів цих форм обидві флексії є наголошеними, отже: коней, гостей, грошей але (напротн): коній, грошій, гостій....

Досліджуючи поширення, а в тому контексті й походження сполучника що, довелося брати до уваги передусім фонологічні умови його виникнення в різних місцях українського діалектного простору, які формуєть цей сполучник та його варіанти й відповідники. Результати нашого дослідження, в основному, не збігаються з досьогочасними поглядами на походження займенника та сполучника що.

Тепер, коли вже створено загальнонаціональний лінгвістичний атлас, під час формулювання гіпотез і тверджень, що стосуються проблем розвитку мови, необхідно брати до уваги й просторовий критерій. Тому варто було б перевірити та уточнити й деякі висловлені досі гіпотези матеріалами, особливо ж картами АУМ.

Так, існують різні припущення щодо дії аналогії при вирівнюванні морфологічних форм у парадигмах іменників. Якщо одні морфологічні форми уподібнилися, згідно з цими припущеннями, до інших, то таке уподібнення (аналогія) повинно б до цього заіснувати та закріпитися в живому діалектному мовленні, отже, й знайти відображення на картах загальнонаціонального атласу як продукт взаємодії ареалів відповідних форм. Якщо ж такої діалектної взаємодії ніде або майже ніде в АУМ не відзначено (виключаємо територію, де можливий вплив інших мов, отже, форми виявлено мозаїчно в розсіяних паралелях), то й гіпотеза сумнівна, незважаючи на всю стрункість її побудови.

Спроба перевірки простором не підтвердила гіпотези про аналогічне вирівнювання закінчень іменникових парадигм, кінцевим елементом яких є звук [i], чи навіть самої флексії = i /<и/. Згідно з цією гіпотезою, прийнято вважати, що компонент і появився в іменникових формах під впливом закінчень, до складу яких входить [i], що походить з Ї. Ми ж пропонуємо просторово виправдане бачення цієї проблеми: компонент і в таких флексіях - продукт збереження давньої вимови *и як [i]. Детальніше говоримо про це в першій частині третього розділу праці, де йдеться про особливе діалектне утворення, в межах якого зберігались флексії цього типу та звідки по-

ширюються і на значний обшар українського діалектного простору, і в українську літературну мову.

Досі не визначено діалектних синтаксичних систем української мови, не вироблено навіть методології збирання та впорядкування діалектних синтаксичних структур чи конструкцій, що й змушувало авторів АУМ застосовувати диференційне, а не системне картографування: синтаксис говорів вивчали вибірково, притому брали до уваги скоріше лексико-синтаксичні (типи сполучників) чи морфолого-синтаксичні (клітики, частки...) елементи мови, ніж суто синтаксичні структури та конструкції. На картах II т. АУМ, бо саме в цьому томі виявлено найбільше опозицій синтаксичних конструкцій, найчастіше представлені моделі, побудовані на основі прямого дієслівного керування. Чим слабший зв'язок компонентів з дієсловами, тим менше впевненості, що картографовані ареали будуть виразно розмежовуватися. Те ж стосується словосполук, що виражають, наприклад, уживання двоїни іменників жіночого та середнього родів (дві руки, дві ведрі...) і т.п., суттю яких є перевага граматичного зв'язку складників над їх семантичним зв'язком. Але навіть дуже граматикалізовані структури можуть на певних територіях втрачати міцність свого граматичного зв'язку та підкорятися специфіці їх функціонування в окремих говірках чи їх групах. Наприклад, територіальне розрізнення словосполук *дві руки-двоє рук* перестає існувати, коли в говірках конструкція *двоє рук* сприймається розчленовано як "дві руки різних людей".

Третій розділ праці - "МОВА - НЕПИСАНА ІСТОРІЯ НАРОДУ" - це передусім лінгвістичне ареалогічне дослідження, бо саме засобами ареалогії визначаються його ключові позиції. Тими

засобами вперше в діалектології виявлено особливе діалектне утворення - самодостатню діалектну одиницю з власним ядром (що є водночас активним у минулому мовотворчим центром) і зі значною територією поширення. Це - дуже вагома для українського діалектного простору смуга і щодо місця, яке в ньому займає, і за своєрідними діалектними особливостями. Ареали діалектних рис мають інший напрям, ніж ареали рис сусідніх говорів чи груп говірок. У зв'язку з наявністю перехідних і мішаних говірок, що витворилися обіч неї, особливо з південної сторони, та явищ інтерференції на самій території зони (контамінованих структур, гіперизмів, загадкового другого повногласся тощо), ця територія дуже виділяється на картах АУМ. Тільки на околицях своїх ареалів на сході та півдні (на Поділлі та в Причорномор'ї) вияви її діалектних особливостей "розсипаються" острівними та мозаїчними ареалами. На підставі таких спостережень можна вважати, що це велике діалектне утворення є водночас і найбільшою в Україні зоною вібрацій. Зона ця мусила формуватися в досить глибокій давнині, бо саме на території ядра цього утворення концентруються найдавніші за словотвірною будовою назви на -ичі, давні назви міст: Луцьк, Володимир, Червен, Холм та ін. (серед них і розкопане археологами т.зв. Зимнівська городище, а також зафіксоване в історії місто з назвою Волинь). Лише на території зони автор Початкового літопису відзначив проживання кількох племен: волинян, бужан та дулібів. У літописі не згадано про війни між племенами, отже їх послідовне поселення відбувалося протягом довгого часу.

У дисертації досліджено структуру цієї великої зони-діалекту, що сягає від Холма по Умань і станицю Миколаївську;

структуру взаємозв'язків діалектних явищ, процесів і фактів різних рівнів і їх просторову зумовленість, особливо ту, що виключає дію аналогії в деяких іменникових парадигмах. Зроблено спробу виявити доісторичне та історичне коріння виникнення та розвитку цього особливого діалектного утворення. Зіставлення ареалів діалектних явищ зони з ареалами відповідних діалектних явищ з-поза неї, дозволило говорити про міждіалектні та міжмовні контакти, які існували на даній території. У процесі дослідження цього діалектного утворення спрямовано увагу на явища, які, хоч властиві тільки зоні, знайшли відображення в пам'ятках української писемності. Відзначено також явища, не сформовані чи збережені саме в ній, що стали здобутком великої діалектної території Сходу та Півдня України і ввійшли в літературну мову.

Наступну частину розділу /2/ - "Ареальна лінгвістика та історія пам'яток писемності" - присвячено в першу чергу /А/ написам на творах українського середньовічного станкового малярства. Більшість таких творів анонімна: немає прямих вказівок на час та місце їх створення, не названо авторів. Тому лінгвістичне дослідження написів, а також аналіз їх графіки та орфографії, дуже важливі, бо надто часто бувають визначальними засобами атрибутування таких творів.

Тільки загальнонаціональний діалектологічний атлас міг створити умови для їх лінгвістичного дослідження. Якщо ж урахувати, що в Національному музеї у Львові зберігається найбільша у світі збірка українських ікон, і майже на всіх є написи, то важко сумніватися в доцільності праці, результати якої частково висвітлено в дисертації.

Дослідження написів на цих пам'ятках не тільки відкри-

ває дорогу до вивчення особливостей української мови в ще одній сфері її функціонування, але й може подати відомості про походження чи місце навчання авторів, отже, посередньо, про локалізацію малярських осередків, а подекуди також - про мандрівку пам'яток. Їх перемальовування тощо. Бо діпінті творів малярства як мовних одиниць малих форм не залежали від традиціоналістських вимог скрипторіїв і тому активніше, ніж твори писемності, вбирали живомовні елементи, отже, й більшою мірою були носіями діалектних рис.

У дисертації показано на декількох зразках, якими ареалогічними засобами можна досліджувати такі пам'ятки, наскільки помічним є метод накладання ареалів при намаганні атрибутувати твори, як з його допомогою можна здобувати потрібні інформації. Серед наведених зразків - аналіз написів на іконі анонімного автора "Страшний суд" зі с.Багнатового. Як виявилось, діяльність цього автора, найімовірніше - монаха, можна пов'язувати з монастирем у с.Великій Сувиці на Бойківщині. Написи на іконах циклу Страсті Христові з Успенської церкви у Львові авторства відомого художника першої половини - середини XVII ст. Миколи Петраховича-Мораховського свідчать своїми мовними та графічними особливостями про те, що автор походив з пограничної бойківсько-гуцульської території і не був, як прийнято вважати, учнем Ф.Сеньковича, а прийшов до Львова уже сформованим художником.

Як можна використовувати в таких випадках метод накладання ареалів, наглядно показано при обґрунтуванні гіпотези про походження діяча іншої галузі нашої культури - автора "Лексикону славенороського..." Памва Беринди. Виявлення просторових координат діалектних особливостей цього твору дозволи-

до максимально точно визначити місце походження його автора, тобто с. Тур'є чи його найближчі околиці, чим остаточно виключено білоруське, румунське чи молдавське походження видатного лексикографа.

Усі три постаті пов'язані з Бойківщиною. Діалектна специфіка Бойківщини сприяє більше, ніж специфіка інших українських діалектних утворень, тому, щоб досить точно визначити засобами лінгвістичної ареалогії місце походження авторів писаних пам'яток української мови, отже й локалізувати ці пам'ятки за діалектними ознаками. Саме тому присвячуємо діалектним проблемам Бойківщини певну частину третього розділу /Б/, а також із тих міркувань, що "золстий вік" Бойківщини - XIV-XVII ст. - дав нашій культурі та історії видатних діячів. А бойківський говір, чи, точніше, бойківські говірки - то своєрідне діалектне утворення, яке є насправді сумою комплексів діалектних особливостей, причому кожен із таких комплексів по-своєму неповторний і по-своєму бойківський.

Діалектні риси формують, в основному, чотири групи говірок. Така структура діалектної Бойківщини робить її вигідним полем для ареалогічних досліджень, отже й локалізації за мовними ознаками пам'яток культури й походження її діячів. Тут існують добрі підстави для того, щоб перевірити простором певні, пов'язані з цією територією, гіпотези та положення, які стосуються історичного розвитку мови та її сучасного стану.

ВИСНОВКИ. Діалектологічні праці стосувалися досі частин українського діалектного простору: вибраних проблем (у межах цих частин) або ж вибраних проблем певних рівнів діалектного

мовлення, але проєктованих на весь цей простір. У дисертації поєднано наші теоретичні узагальнення в ділянці української лінгвогеографії (за умов існування загальнонаціонального Атласу української мови) з практичним застосуванням у лінгвістичних ареалогічних дослідженнях її здобутків.

Новизну висновків передбачав уже той факт, що вперше досліджено для цього атласу українське діалектне мовлення на його суцільному просторі за спеціально складеною - відповідно до насиченості цього простору діалектними особливостями - сіткою населених пунктів і за єдиною Програмою. Виготовлення АУМ створило умови для того, щоб сприймати та інтерпретувати багатий, системно впорядкований матеріал; вводити в науковий обіг свіжу інформацію; ставити й розв'язувати нові проблеми; знаходити відповіді на питання, які вважалися риторичними; підтверджувати або, по-новому аргументуючи, заперечувати окремі гіпотези діалектологічного чи історико-мовознавчого характеру.

В основі дисертації є ідея пропорційності співвідношень діалектного (мовленнєвого) та діалектологічного (лінгвістичного) просторів, згідно з якою обширові діалектного простору, обраного для спостережень, повинен відповідати горизонт його діалектологічного дослідження. При різних горизонтах дослідження, отже, різних обширах діалектного простору не однаково сприймають лінгвісти діалектику процесів і фактів, властивих діалектному мовленню, зокрема вияви причинно-наслідкових зв'язків між діалектними елементами, вияви статичної та динамічної системності й позасистемності. Це помітно тоді, коли описуються ті самі елементи мовлення на великому та малому обширах. Висновки, здобуті в межах значного горизонту на ос-

Нові дослідження великого обшину, можна беззастережно використовувати при вивченні малого обшину. Ця закономірність, однак, не має зворотної дії.

Дослідження з ділянки теорії лінгвогеографії велися в праці на двох площинах:

На площині, якій бластива більша міра узагальнення, ми вивчали зафіксовані вперше в АУМ вияви статички та динаміки в діалектному мовленні (явища й тенденції - в мовленєвих актах, ядра та периферії - в діалектних утвореннях) з їх ознаками розвитку та занепаду. Окремо ми досліджували причинно-наслідкові зв'язки між діалектними елементами (фактами, явищами та тенденціями) різних рівнів мовлення.

На другій площині, що вимагала меншої міри узагальнення, сам хід досліджень і висновки спостережень були для нас тільки засобом для підтвердження положень, здобутих при вивченні проблем першої площини.

У дисертації, отже, ми оперували не окремими виявами по-різному оформлених у просторі елементів мовлення (слів, морфологічних форм, словотвірних структур тощо), а проблемами та блоками проблем, а це не завжди дозволяло використовувати застосовувані в діалектології методологічні стандарти. Визначальними для праці були:

-метод дедуктивного аналізу здобутків АУМ;

-метод накладання ареалів виявлених у АУМ діалектних особливостей того ж рівня або різних рівнів діалектного мовлення;

-метод перевірки простором окремих положень української діалектології та історичної граматики української мови.

Дослідивши вияви взаємодії явищ і тенденцій на різних

рівнях українського діалектного мовлення, ми визначили особливості діалектної синтагматичної акцентуації та гіпотетично відновили послідовність наберствувань на українській діалектній території систем синтагматичної акцентуації. Спеціально дослідили український парокситонічний наголос і запропонували нове пояснення існування та розвитку його.

Найдавніший вид синтагматичної акцентуації, який зумовив значні квантитативні різниці між наголошеними та ненаголошеними голосними, подовження голосного в емпазі, а також більшу напругу наголошених голосних, зберігся в поліських і, частково, в гуцульських говірках.

Монотонічний динамічний наголос на пенультимі був спільним для предків українців, чехів і словаків і займав значну (з південного заходу - майже по Прип'ять) частину українського діалектного простору. У дисертації доводиться давність цього типу наголошування та його ймовірний вплив на врівноважування квантитативних різниць між голосними в наголошених і ненаголошених позиціях. Є підстави стверджувати поступовий занепад великого в минулому ареалі української діалектної парокситонези. Не виключено, що саме цей український ареал наголосу на пенультимі сприяв поширенню (щойно від XVI ст.) з півдня польської парокситонези, підтримуючи процес також зі сходу (кашубські говірки досі її повністю не сприйняли).

Ще один вид наголошування, який спричинив значні різниці між наголошеними та ненаголошеними складами щодо експракторної сили при збільшеному темпі мовлення, властивий і польському, і українському суміжжю. Він зберіг, за нашими спостереженнями, динаміку свого творення й також динамічно

проектується на фонологічні та словозмінні українські діалектні особливості.

Системна оцінка зображуваних діалектних рис, зумовлена вимогами до карт АУМ, створила певну цілеспрямованість картографування деяких із них. Цільове проблемне зіставлення ареалів фактів, явищ і тенденцій уже на самих лінгвістичних картах закономірно вважалося високим рівнем зображення діалектного матеріалу. Проблемні карти використовувало в дисертації, ілюструючи сформульовані положення про діалектику зв'язків між фактами та процесами діалектного мовлення. Це карти про системи наголошеного та ненаголошеного вокалізму; про нейтралізацію деяких фонологічних опозицій; про асиміляцію, акомодацию та гармонію голосних і про парокситонічний наголос. До проблемних, що адатні проілюструвати динаміку новотворення, треба б зарахувати й карту, на якій виявлено загадкову досі площу поширення флексії *-ий* родового відмінка множини колишніх *-ї* основ. Ареал цього закінчення довелося, щоб уточнити його межі, зіставляти з ареалами нейтралізації опозицій ненаголошених та наголошених /e/, /m/. У цей спосіб ми змогли не тільки досить точно локалізувати флексію *-ий* у діалектному просторі, але й, наклавши ще ареал флексії *-ів* у цьому відмінку, зрозуміти появу нової флексії *-ій*, що не є реліктовою у своїй вимові й не зумовлена особливою артикуляцією голосного в ненаголошеному складі, бо не залежить від наголосу. Флексія ця виникла, ймовірно, в результаті контамінації флексії *-ий* з "агресивною" (В.Сімович) флексією *-ів*. Накладені ареали та результати такого накладання ілюструють ще й причинно-наслідковий зв'язок між елементами діалектного мовлення різних рівнів (лексики, фонології, синтак-

сису). Фонологічні умови формування варіантів сполучника що стосуються й омонімічних варіантів займенника що на спільних для них частинах діалектного простору. Ця обставина вносить корективи в досюгочасні погляди на походження займенника що.

Матеріали АУМ і наші дослідження цих матеріалів змінюють прийнятий у діалектології погляд на формування наріч. Доведено, що в українському діалектному просторі існує особливе утворення - водночас і говір, і найбільша в Україні зона вібрацій, яка ділить цей простір на його наріччя. У дисертації детально визначено ареали властивих цьому утворенню діалектних особливостей. Можна вважати, що саме воно "охороняло" говори, гальмуючи їх змішування; створювало умови для міжмовних і міждіалектних контактів; консервувало окремі явища, але водночас стимулювало мовотворення; сповнювало результатами своєї дії більшість української діалектної території, особливо в південно-східній її частині. Окремі, властиві передусім цьому утворенню, явища проникли й у літературну мову (флексії -ові, -еві, применникові форми за нього, до неї тощо).

Така діалектна одиниця - водночас і зона вібрацій, і говір - можлива на шляху міграцій. Підтверджує це припущення її структура; розташування ядра говору; специфіка й напрям нагромадження ареалів діалектних особливостей, що відрізняє його від інших українських говорів; незамкнутість ареалів на південному сході (зі степової сторони). Йдеться вже не тільки про підтвердження здогаду щодо історичного зв'язку цього діалектного утворення з зоною міграцій, але й про кваліфікацію його як частини українського діалектного простору, на якій найвиразніше позначилися міграційні процеси (більше,

ніж на дорозі "з варяг у греки", на Руському, Дністровському чи Донському шляхах). Ця надто широка смуга в українському діалектному просторі засвідчує, отже, своїми діалектними ознаками існування найважливішого для України шляху зі Сходу (з Азії) в Європу. У минулому він, як стверджують літописні згадки, пролягав через Київ, а сьогодні завертає біля Білої Церкви на південь. У дисертації аргументуємо наш погляд на це особливе діалектне утворення, використовуючи, крім діалектних, ще й археологічні, історичні, топонімічні та ін. відомості. Виявлено цю діалектну територіальну одиницю засобами лінгвістичної ареалогії.

Використовуємо ці засоби і в нашому дослідженні написів на творах українського середньовічного станкового малярства. Їх дослідження (а також, вивчення графіки написів) відкрило невідому досі сферу функціонування української мови в XIII-XVIII ст.

Уперше запропоновано та практично застосовано в дисертації метод перевірки простором гіпотез діалектологічного та історико-мовознавчого характеру.

На основі такої перевірки заперечуємо гіпотезу про уподібнення звука [i], що походить з *и в закінченнях окремих відмінків іменникових парадиги до [i], що походить з ѣ. На нашу думку, законсервувалася в мові-зоні вібрацій давня вишова [i] в цих флексіях, бо не має в діалектному просторі підтвердження думка про аналогічне вирівнювання таких закінчень.

Не витримує перевірки простором і гіпотеза про пізнє заселення українським етносом Лемківщини (у XIV, XVI-XVII ст.) і, тим більше, твердження, що першими поселенцями на

Лемківщині були волохи. Виявлені в АУМ спільні ареали в "якуть" у єдину цілість український діалектний простір і тільки в межах цієї цілості виділяються окремі говори чи групи говірок з їх своєрідними ознаками.

Не може бути мови й про велике переселення на північ мешканців Києва та Київщини і про дозаселення цієї території іншим субетнічним елементом (гіпотеза Погода-Соболевського). Атлас не виявив у масиві поліських говірок слідів такого значного переселення людей. Прилягає до цього масиву смуга говірок Київщини з властивим їй поєднанням рис середньо-наддніпрянських говірок з рисами поліських і південно-східних. Отже, не пришельці зі заходу заповнили вакуум після падіння Києва.

У праці висловлюємо ряд думок, що стосуються чи то діалектних утворень (зокрема бойківських та волинсько-поліських говірок), діалектних явищ або фактів (друге повноголосся, гіперизми, контамінації, реліктові елементи діалектного мовлення), чи то окремих історичних осіб - діячів культури і водночас носіїв ряду діалектних рис, що відбиті в їх творах.

Етап, коли настільки досліджено українське діалектне мовлення, що можна було створити загальнонаціональний діалектологічний атлас (АУМ) уже минув. Почався наступний, у якому від атласу знов необхідно повернутися до мовлення, але вже сприймаючи його не як суму ознак, що різняться чи визначають окремі діалектні утворення, але як єдине ціле з власними рисами системності та власним "пульсом", ритм якого вловлюється і в часі, і просторі.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ
ВИКЛАДЕНО В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ

1. Динаміка народної уснорозмовної мови і лінгвогеографія (На матеріалах II т. Атласу української мови) // ж. Мовознавство. - 1969. - №. - С. 53-61.

2. Написи на творах українського середньовічного мalarства (Лінгвістичне і палеографічне атрибутування) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. - Т. ССХІ. Праці філологічної секції. - Львів, 1990. - С. 211-236.

3. Особливе українське діалектне утворення // Записки НТШ. - Т. ССХІХ. Праці філологічної секції. - Львів, 1995. С. 296-316.

4. Горизонт лінгвістичного дослідження // Українська історична та діалектна лексика. Збірник наукових праць. - Випуск 2. - К.: Наукова думка, 1995. С. 154-168.

5. Зображення діалектних явищ і тенденцій у II т. Атласу української мови // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. - К.: Наук. думка, 1970. - С. 141-151.

6. Відображення в Атласі української мови сучасних мовотворчих процесів // Матеріали звітної наукової сесії Інституту суспільних наук АН УРСР. 1971. - К.: Наук. думка, 1971. - С. 114-116.

7. Український діалектний парокситонічний наголос // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 серпня 1993 року. Доповіді і повідомлення. Мовознавство. - Львів, 1993. - С. 90-95.

8. Сполучник що // Українська діалектна морфологія. - К.:

Наук. думка, 1969. - С. 82-94 з картою.

9. Закінчення -ий родового відмінка множини іменників чоловічого та жіночого родів // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. Київ, 21-23 квітня 1965. - К.:

Наук. думка, 1971. - С. 205-214.

10. Нове про найдавніші зразки українського іконопису (мова написів на іконах) // ж. Народна творчість та етнографія. - 1991. - №4. - С. 60-68.

11. Хто такий Микола Петрахович-Мораховський. Говорять написи на творах. // Євшан-зілля. Вісник культури. - Ч. 7. - Львів, 1993. - С. 13-17.

12. Про походження Памва Беринди // ж. Мовознавство. - 1994. - № 3-4. - С. 3-7.

13. Із спостережень над явищами українсько-польського мовного пограниччя // Сөвещание по Общеславянскому лингвистическому атласу. Саратов, 1968. 29-31 мая. Тезиси докладов. - Саратов: Изд. Саратов. ун-та, 1968. - С. 44-48.

14. Тенденції та явища в українських говорах // XIII Респ. діалектолог. нарада. Київ, квітень 1969. Тези доповідей. - К.: Наук. думка, 1969. - С. 96-99.

15. Південно-західні синтагми та конструкції в системі синтаксичних норм літературної мови (на матеріалі II т. АУМ) // Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. Тези доповідей та повідомлень XIV Респ. діалектолог. наради. - К.: Наук. думка, 1972.

16. К проблеме формирования северной границы бойковско-закарпатского и гуцульского наречий украинского языка. // Сөвещание по Общеславянскому лингвистическому атласу. Ужгород, 25-28 сентября 1973. Тезиси докладов - М.: Наука,

1973. - С. 31-34.

17. До проблеми класифікації українських говорів карпатського ареалу // Культура та побут населення Карпат. Матеріали Республік. наук. конференції. Тези доповідей та повідомлень. - Ужгород: Вид. Ужгород. ун-ту, 1973. - С. 145-147.

18. Надписи на произведениях украинской живописи и шрифт издания Франциска Скорины // Федоровские чтения. 1980. - М.: Изд. "Наука"-1984. - С. 68-80.

19. Дослідницькі карти та коментарі до них, складені авторкою цієї дисертації для Атласу української мови. К.: Наукова думка, 1988 - Т. II/.

SUMMARY

Lidiya Hryhorchuk. Ukrainian dialectal space within the integral horizon of research. The dissertation has been submitted for the scholarly degree of Doctor of Philology, speciality 10.02.01 - the Ukrainian language.

The thesis combines the author's theoretical generalizations concerning the assessments of modern Ukrainian geolinguistics (geographical linguistics) and their practical implementation in the linguistic arealogical studies.

The theoretical basis of the research lies in the idea of the proportional interrelations between the dialectal (speech) and dialectological (linguistic) space; the horizon of the linguistic research should correspond to the investigated expanse of the dialectal space. With the change of the horizon the linguist's attitude to the

elements of the dialectal space and their correlation is being changed. Thus the strategy and the conclusions of the research are altered correspondingly.

In the dissertation the horizon of the research concerns the expanse within the boundaries of the Atlas of the Ukrainian language. The very expanse yields some valuable insights concerning the reason and result interrelations among the elements of various levels and the levels of the Ukrainian dialectal speech themselves, as well as the phenomena of statics and dynamics and those of systematic and non-systematic elements in the speech.

The specification of the ties caused by reasons and results promoted the research of the dialectal syntagmatic accentuation as a basis of phonological and morphological peculiarities.

The theoretical statements concerning the dialectics of interrelations among facts, phenomena and tendencies in the dialectal speech have been illustrated by the results of the research of such controversial problems or problems being researched for the first time, as: the neutralization of some phonemic oppositions in the spatial expression; assimilation, accomodation and harmony of the vowels; the dialectal systems of stressed and unstressed vowels; the dialectal paroxytonic accent; the localization of the noun inflections -*нн*, -*ін* of the Genetive Plural of the former -*ї*- stems; the origin of the inflections -*обі*, -*ебі*, -*і*

(^чи); the origin of the conjunction "и" and its variants as well as its counterparts; the origin and localization of the phenomena of the second complete sonorosity, etc.

The thesis has launched the research of the language of the inscriptions on the works of the Ukrainian easel painting by applying the achievements of the Ukrainian glotto-linguistics in the arealogical studies. Hitherto it has been an unknown branch of the Ukrainian language functioning in the 13th - 18th centuries.

A special Ukrainian speech phenomenon has been revealed. It is a dialect and simultaneously the greatest zone of vibration in Ukraine which divides the Ukrainian dialectal space into the Northern, South-Western and South-Eastern parts. It is the author's opinion that the above phenomenon has been caused by the migration processes along the most important route for Ukraine - from East (Asia) to the Western Europe.

РЕЗЮМЕ

Григорчук Лидия (М). Украинское диалектное пространство при едином горизонте исследования. Диссертация на соискание учёной степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01. - украинский язык.

В диссертации отражены теоретические обобщения автора, касающиеся достижений современной украинской лингвогеографии с учетом их практического применения в лингвистических ареалогических исследованиях.

В основе работы лежит идея пропорциональности соотношений диалектного (речевого) и диалектического (лингвистического) пространства; исследованному простору диалектного пространства должен соответствовать горизонт лингвистического исследования. Изменение горизонта меняет взгляды лингвиста на элементы диалектного пространства и на их соотношения, а это, в свою очередь, влияет на методы и результаты исследований.

В диссертации горизонт исследования относится к простору, охваченному Атласом украинского языка. Изучаются причинно-следственные отношения между уровнями украинской диалектной речи и отдельными элементами этих уровней, специфика проявлений статики и динамики, системного и внесистемного в речи.

Причинно-следственные связи обусловили изучение диалектной синтагматической акцентуации как основы ряда фонологических и морфологических особенностей.

Теоретические положения, которые характеризуют взаимоотношения между фактами, явлениями и тенденциями в диалектной речи, проиллюстрированы течением и результатами исследований многих дискуссионных или впервые поставленных проблем: нейтрализация ряда фонемных оппозиций в ее пространственном выражении; ассимиляция, аккомодация и гармония гласных; диалектные системы ударяемого и неударяемого вокализма; диалектное парокситоническое ударение; локализация флексий =ни, =ий родительного падежа множественного числа имен существительных -ї- основ; происхождение флексий =ові, =еві, =і (< *и); происхождение союза що, его вариантов и соответствий; происхождение и локализация выявлений второго пол-

ногласия и др.

В диссертации впервые изучается язык надписей на произведениях украинской средневековой станковой живописи. Результаты исследования находят применение в описании памятников и в изучении истории языка.

Описывается выявленное автором особое украинское диалектное образование, являющееся одновременно диалектом и самой большой в Украине зоной вибраций, разделяющей украинское диалектное пространство на северную, юго-западную и юго-восточную части. Возникновение этого диалектного образования диссертант объясняет миграционными процессами, происходящими на самом важном для Украины пути с Востока (Азии) в Западную Европу.

Ключові слова: діалектний простір, обшир, горизонт лінгвістичного дослідження, синтагматична акцентуація, парокситонічний наголос, діалектне утворення, діалект, зона вібрацій.

Ч. Тригорук

Зам. № 107 Підписано до друку 7.10. 1996 р.
Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 2. 0. Тираж 100 пр.

Малинно-офсетна лабораторія Львівського університету
ім. І. Франка. 290602 Львів, вул. Університетська, 1.

434853

AB 35.778

AB. 35.778